

Андрій Гурбик

**УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ В
УМОВАХ ВІЛЕНСЬКО-РАДНОТСЬКОЇ
СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
50-х років XVII ст.:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ
ПРОБЛЕМИ**

Зважаючи на знакову роль Національно-визвольної війни середини XVII ст. в історичній долі України, ця подія завжди була в центрі уваги дослідників. Різноманітним аспектам даної наукової проблеми історики присвятили десятки монографій та сотні статей. Незважаючи на це, ще півтора десятиліття тому дослідники вимушені були констатувати, що «з поля зору вітчизняної історіографії... повністю випадала політична історія України після 1654 р. Не опубліковано жодної роботи про внутрішню і зовнішню політику уряду Української держави другої половини XVII ст.»¹. Тому, незважаючи на значний поступ сучасних українознавчих студій з декларованої проблематики, і в XXI ст. все ще актуальними залишаються твердження фахівців про необхідність проведення скрупульозного вивчення широкого спектру політичних процесів середини XVII ст. Хоча й зазначається, що в наш час «звернення до традиційної політичної історії важко назвати новим науковим завданням»², яке втім все ще видається актуальним, оскільки «на дослідженні політичної історії так різюче позначився кінцевий результат – поглинення Росією України і Білоруси», внаслідок чого «місце східних слов'ян на міжнародній суспільно-політичній арені XVI–XVIII століть залишається значною мірою незрозумілим»³.

З-поміж конкретно-історичних проблем фахівці особливо наголошують на важливості вивчення геополітичного контексту міжнародних відносин Української козацької держави саме середини XVII ст., адже лише з цього часу «можна говорити про політичні

відносини... у звичному розумінні державної політики, дипломатії та військових справ»⁴.

І такого підходу передусім потребують, на думку директора Канадського інституту українських студій Альбертського університету З. Когута, відносини України з Москвою⁵, а також іншими впливовими сусідами (Річчю Посполитою, Швецією, Османською імперією), адже на даний час у цьому європейському регіоні «було чотири могутні держави, які уклали союзи, контрсоюзи, великі й малі коаліції та воювали»⁶. Тому задля того, щоб вистояти, «козацька Гетьманщина мусила підтримувати добрі стосунки принаймні з двома із трьох своїх могутніх сусідів... балансувати між суперечливими інтересами великих держав»⁷ та шукати їх протекції. Отже, на думку відомого історика, «щоб мати новий погляд на українсько-російські стосунки, треба спочатку розглянути неросійські альтернативи, які мала Україна»⁸. Особливо це стосується пост-перейславського періоду української історії, коли польська і татаро-османська альтернативи видавалися малоімовірними, а з промосковською орієнтацією виникало теж чимало ускладнень. Адже, за висловом З. Когута, від Переяслава (1654 р.) і до початку XVIII ст. «козацька Україна брала участь у чотирьох війнах проти Московії»⁹. Окрім того, потребують додаткового з'ясування погляди Москви на вагомість (чи неважливість) для неї новопідлеглих українських земель. Бо, як зазначали історики, часами видавалося, що «в стосунках із Річчю Посполитою Московія значно більше переймалася зневагою царського титулу й кандидатурою царя на польський трон, аніж правами на володіння Україною»¹⁰, а то й «розглядала Україну як розмінну монету, що не мала першорядного значення»¹¹.

Важливою із неросійських альтернатив, на думку фахівців, була прошведська орієнтація українського політикуму, яка через несуміжність територій не могла мати постійного й довготривалого характеру. Однак потребує глибокого аналізу мотивація двосторонніх стосунків у часи могутності Швеції та піднесення України за Б. Хмельницького. І, щоб зрозуміти останню, «потрібно ретельніше дослідити політику та цілі, які Швеція мала щодо України в той час, коли мережа політичних стосунків розширилася від Балтики до Чорного моря»¹². Особливо актуальною у цьому контексті бачиться участь Українського Гетьманату в формуванні Раднотської коаліції та війні союзних армій проти Речі Посполитої у 50-х роках XVII ст.

На нинішньому етапі становлення й розвитку новітньої вітчизняної історіографії, коли вже практично ніхто з фахівців не обмежує Національно-визвольну війну рамками Переяславської ради, зроблено

значний поступ як в переосмисленні теоретичних аспектів проблеми, так і відтворенні об'єктивної фактологічної картини історії визвольних змагань в Україні після 1654 р. В останні півтора десятиліття вийшло друком чимало ґрунтовних наукових статей, десятки монографій, брошур та збірників наукових праць, перевидано вартісні книги попередників та створено перші узагальнюючі дослідження¹³. Цей історіографічний доробок (поряд з іншими чинниками) певною мірою просунув уперед і вивчення проблематики ролі й місця України у період формування Віленської та Раднотської європейських систем (1656–1657 рр.). Деякою мірою висвітлено й конкретні військово-політичні складові раднотської політики Чигирина та окремі етапи її реалізації¹⁴.

Однак остаточне розв'язання декларованих проблем, докладне визначення мотивів та геополітичних розрахунків українського керівництва в часи тектонічних військово-політичних зрушень в даному європейському регіоні все ще залишається віддаленим від свого остаточного вирішення. І причини цього криються не лише у відсутності спеціальних вузькотематичних досліджень та необхідності залучення зарубіжної джерельної бази та історіографії. Складність полягає як у багатоаспектності порушених проблем (адже до участі в Раднотській коаліції було залучено прямо й опосередковано чимало європейських держав, зокрема й з числа «політичних важковаговиків»), так і в об'єктивній багатовимірності міжнародних відносин України із контрагентами Раднотської системи – Швецією, Трансільванією, Бранденбургом, Литвою, Молдавією, Валахією. Окрім того, потребує дослідження зустрічна політика тих сусідніх держав, інтереси яких прямо чи опосередковано зачіпав цей новостворений військово-політичний альянс, висвітлення реакції сусідів: як зазначені (досить несподівані для багатьох європейських політичних гравців) зовнішньополітичні ініціативи Чигирина, сприймали в Москві, (яким чином у цей період склалися стосунки контрагентів Переяславсько-Московської угоди (1654 р.)), Стамбулі, Варшаві та інших європейських столицях.

Актуальним також залишається подальше поглиблене вивчення не лише нюансів дипломатичного процесу, стратегії й деталей військової кампанії коаліції європейських держав проти Речі Посполитої 1657 року, а й узагальненого бачення ролі України в Раднотській системі та міжнародних європейських відносинах у даний історичний період.

Загальнонаукова значущість дослідження окресленого блоку питань впливає також з того, що в австрійській, польській, російській, шведській та угорській історіографіях (на відміну від української) указаним сюжетам приділяється постійна увага¹⁵. У попередній радянській історіографії

зазначена проблематика не знайшла задовільного висвітлення не лише в загальних, а й у спеціальних працях. Як приклад наведемо видану на початку 40-х років ХХ ст. монографію М. Марченка, цілком присвячену боротьбі Росії та Польщі за Україну в 1654–1664 рр.¹⁶. У ній автор, приділивши увагу військовим подіям 1654–1656 рр. та Віленській угоді 1656 р., зовсім не згадує ані про Раднотську коаліцію, ані про зовнішню політику України в даний період, ані про похід українського війська під командуванням наказного гетьмана Війська Запорозького А. Ждановича у Польщу 1657 року. Щодо названих подій автор лише коротко резюмує, що «Ігнорування російськими керівними колами поглядів і політики гетьманського уряду відносно Польщі примусило Хмельницького схилитися до союзу то з семиградським князем Ракочі, то зі шведським королем і турецьким султаном»¹⁷. Цим самим поза увагою історика залишилися досить важливі військово-політичні події 1656–1657 рр. та продемонстровано нерозуміння послідовності й суті останніх.

Шведські дослідники, в тому числі й автори узагальнюючих праць, оминали висвітлення нюансів дипломатичних перепитів та ходу спільних дій армії Карла Х Густава з трансільвансько-українськими союзниками у ході Другої північної війни (1655–1660 рр.). Зокрема, Інгвар Андерссон у своїй «Історії Швеції» (Стокгольм, 1943) про вказані події не згадує ні слова, а лише загадково відзначає, що «перемінливою була не тільки політика Карла Х – мінливою була і доля його армії в польському поході»¹⁸.

Схожою залишається ситуація і в наш час, коли в синтезних курсах шведської історії традиційно досить схематично зображується вторгнення Швеції в межі Речі Посполитої, а про союзників по Раднотській коаліції не згадується зовсім. Зокрема, в «Короткій історії Швеції» (Троллеборг, 1998) цим подіям відведено півсторінки, де сповіщається: «Ця воєнна кампанія, що розпочалася влітку 1655 р., спершу була дуже успішною. Шведи захопили Варшаву і Краків, і польському королю довелося тікати. Але... їм було дуже важко утримати під контролем усю країну. Коли Росія також оголосила війну Швеції, становище Карла Х Густава стало скрутне, а особливо, як і Данія 1657 року... й собі оголосила їй війну. У цьому скрутному становищі Карл Х Густав вирішив кинути Польщу й напасти на Данію з півдня»¹⁹.

У 50-х роках ХХ ст. в Москві вийшло друком кілька досліджень, присвячених військовим діям української та російської армій в 1654–1659 рр.²⁰ Проте в них не знайшли висвітлення проблеми формування нового вектора зовнішньої політики України та участі останньої у формуванні Раднотської коаліції. Зокрема, І. Б. Греков, аналізуючи хід

воєнних дій, писав, що «протягом 1657–1659 рр. війська Речі Посполитої вели бої проти шведів на польському і на датському театрах бойових дій»²¹, зовсім при цьому не згадуючи про піврічний похід проти Польщі (1657 р.) багатотисячної коаліційної трансільвансько-української армії, який відбувався згідно з Раднотською угодою 1656 р.

В узагальнюючих працях цього періоду зовсім не згадувалися ані Раднотський трактат, ані спільний трансільвансько-український похід на Річ Посполиту 1657 року, а лише епізодично зазначалося, що «в січні 1657 р. 40-тисячна армія Ракоці перейшла Карпати і вторглася в межі Польщі», що «в липні 1657 р. Ракоці зазнав поразки під Магеровом і позбувся своїх обозів. Після цього відступ військ Ракоці на південний схід став стрімким» тощо²².

У 60-х роках в українській радянській історіографії хоча й продовжували називати прорахунком Віленське перемир'я та оголошення Росією війни Швеції, проте таким, який не мав кардинального впливу на позицію України. Тож не дивно, що про дослідження нового зовнішньополітичного курсу Української козацької держави та зближення останньої із Швецією та Трансільванією не могло бути й мови. Принаймні, відповідні сюжети були зовсім відсутні у тогочасній кандидатській дисертації Л. В. Олійника, хоча остання цілком присвячувалася українсько-російській боротьбі проти Польщі в 1654–1667 рр.²³

У підготовленій до друку на початку 70-х років «Истории Швеции» (Москва, 1974), в якій було використано створені у 50-60-х роках шведські монографічні дослідження²⁴, війна 1655–1660 рр. висвітлювалася як нібито виключно особиста справа шведського короля Карла X Густава, а про більш як 40-тисячну трансільвансько-українську армію, її рейд територією Речі Посполитої та спільні військові операції із шведськими військами немає жодної згадки, як, власне, і про формування Раднотської коаліції²⁵. Автори лише побіжно відзначили, що шведські війська «захопили всю ту частину Польщі та Литви, включаючи Варшаву та Краків, яка ще не була зайнята російсько-українськими військами. Польське дворянство в своїй масі не стало чинити опір шведам, вважаючи їх менш небезпечними ворогами, аніж “московити” і козаки (українські. – А. Г.), та розраховуючи на допомогу Карла X у відвоюванні земель на Сході»²⁶.

У тритомному московському виданні «Истории Венгрии» (Т. I, Москва, 1971) загалом згадується про Раднотську угоду та плани Трансільванії «щоб під загрозою спільного виступу Трансільванії, Молдавського і Валаського князівств і України (козаків Богдана Хмельницького) примусити польські стани обрати його (Д'єрдя II

Ракоці. – *А. Г.*) королем (Польщі. – *А. Г.*)»²⁷. Автор відповідного розділу (В. П. Шушарін) також подає схематичну картину розгортання основних подій війни Раднотської коаліції проти Речі Посполитої та відзначає участь у них 20-тис. українського війська²⁸, хоча жодним словом не пояснює мотивацію й політику Українського Гетьманату, який виправив у такий далекий похід досить значні військові формування.

І це при тому, що дорадянська вітчизняна історіографія мала обширні огляди щодо розробки та реалізації раднотського зовнішньополітичного курсу Української козацької держави під проводом Б. Хмельницького. Адже ще Д. М. Бантиш-Каменський у своїй «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» (видання 1822, 1830, 1842, 1903) відзначав кардинальну зміну зовнішньополітичних пріоритетів Б. Хмельницького та незалежний статус українського гетьмана в останні роки його правління: «...будучи підданим, гетьман поводився як незалежний володар; мав відносини, в обхід володаря Росії, з його ворогами, в них шукав собі друзів... бажав зберегти присягу, дану цареві, і разом з тим діяв приховано супроти переяславського договору»²⁹. Історик також згадував українсько-російські тертя з цього приводу та прагнув обґрунтувати нові зовнішньополітичні ініціативи Б. Хмельницького: «...остерігаючись, щоб цар Олексій Михайлович не повернув Україну полякам, він (Хмельницький. – *А. Г.*) уклав, наприкінці 1656 року, дружній оборонний договір в Чигирині з уповноваженими князя Ракоція, молдавського і валаського господарів», а потім «за настійливим проханням шведського короля Карла X і його союзника Ракоція, князя трансільванського, відправив до них 1656 року допоміжне десятитисячне військо під керівництвом Антона Адамовича (Ждановича. – *А. Г.*)»³⁰.

М. І. Костомаров беззастережно пов'язував активну участь українського гетьмана у створенні Раднотської коаліції із попередніми перипетіями, які виникли з укладенням Віленського перемир'я, та з положеннями останнього: «Після віленського договору Хмельницький вже нітрохи не вагався, і 26 листопада (1656 р. – *А. Г.*) уклав із Ракоці особливий попередній союз, згідно з яким обидві сторони зобов'язані були захищати один одного від усіх неприятелів, а жителі обох країн перебувати в повній згоді. Ракоці зобов'язувався подавати українцям допомогу у випадку утисків їхньої віри та прав від кого б то не було»³¹. Історик також загалом вірно аналізував геополітичні перспективи Раднотської системи: «...на початку 1657 року Швецією, Трансільванією та Україною укладено договір про розділ Польщі, це вже була друга спроба того, чого Польщі не вдалося уникнути через сто з лишком років потому.

Королю шведському мала дістатися Велика Польща, Лівонія, Гданськ з приморськими околицями; бранденбурзькому курфюрсту усі польські володіння в Пруссії; Ракоцієві – Мала Польща, Велике князівство Литовське, князівство Мазовецьке та князівство Руське (Червона Русь), а Україна з рештою південноруських земель мала назавжди бути визнаною окремою від Польщі... Після укладення такої угоди Хмельницький послав до Ракоція на допомогу дванадцять тисяч війська під керівництвом Ждановича, Зелинського і сотника Попенка»³².

І. П. Крип'якевич, аналізуючи кроки Б. Хмельницького (монографія вийшла в Києві 1954 року та перевидана у Львові 1990 року) у період та невдовзі по завершенні роботи віленського з'їзду (серпень–жовтень 1656 р.), відзначав, що «гетьман з самого початку ставився з недовір'ям до переговорів (Москви. – *А. Г.*) з Польщею, і при цій думці залишився й надалі. Сам факт, що російський уряд ввійшов у переговори з польськими панамі, викликав велике занепокоєння гетьмана і старшини... Ця непевність посилювалася ще й тому, що українська делегація не була допущена до участі у переговорах»³³. Однак учений відзначав лише опосередкований вплив Віленської угоди на корекцію зовнішньополітичних відносин України та підкреслював виключно військовий аспект у діяльності Раднотської коаліції: «Хмельницький намагався використати союз з Ракоцієм для того, щоб за його допомогою та в згоді зі шведами розбити останні сили Речі Посполитої, повернути західноукраїнські землі і надовго захистити Україну від агресії»³⁴. Хоча І. П. Крип'якевич і писав про залучення до новоствореної коаліції поряд з іншими її учасниками, також Молдавії та Валахії, та те, що «дипломатичні зв'язки України з іншими державами викликали невдоволення російського уряду»³⁵, але виділяв лише ту обставину, що «про поділ Польщі» домовилися тільки Швеція й Семиграддя. Урешті-решт історик апіорі наголошував лише на тому, що гетьман України більше допускав різку дипломатичну риторичку, аніж реально коригував зовнішньополітичні пріоритети України: «Можна припустити, що Хмельницький під першим враженням прикрих вістей (з віленського з'їзду. – *А. Г.*) допустився гострих висловів, але неймовірно, щоб він так згаряча вирішив змінити міжнародну орієнтацію України»³⁶.

Загалом зазначені сюжети монографії І. П. Крип'якевича видаються дещо схематичними та відірваними один від одного, що може свідчити про значне редакторське втручання та скорочення тексту. Саме цю обставину відзначав у передмові до другого видання (Львів, 1990) Я. Д. Ісаєвич: «Очевидно, щоб підкреслити значення акту 1654 р., у виданні 1954 р. буквально до кількох сторінок скорочено опис подій на-

ступних трьох років – до смерті гетьмана влітку 1657 р. Проте вдалося врятувати основний зміст книги, адже в радянський період редактори зважали не лише на концепцію та сюжетну лінію праці: «Багато важила й мова, щоб не будити придрімале, хоч за посадою недремне, око, слід було говорити «елементи державності» замість «держава», «військо Богдана Хмельницького» замість «українська армія» тощо»³⁷. Загалом монографія І. П. Крип'якевича отримала належну оцінку в історіографії. На думку фахівців, уже тоді її автор, «назвавши книжку ім'ям вже канонізованого на той час Б. Хмельницького, ... не тільки здобув трибуну для популяризації фактів з історії України, що робили й інші історики, а й відважився піти значно далі – відверто заговорив про українську державу, – тема, яка тоді і потім залишалася напівзабороненою або принаймні не дуже бажаною»³⁸.

У сучасній українській історіографії зміну зовнішньополітичних пріоритетів Української держави в постперейславський період однозначно пов'язують із чітким курсом її керівництва на зміцнення суверенітету та прагненням до об'єднання всіх українських земель. Через те будь-які ініціативи та дії політичних контрагентів Чигирини оцінювалися виключно в даному руслі. Тому, «довідавшись на початку 1656 р. про зміну зовнішньополітичного курсу Москви, Б. Хмельницький... вирішив домогтися мети у союзі зі Швецією і Трансільванією»³⁹. Причому дослідники підкреслювали: «Вражає легковажність московського двору, який, незважаючи на серйозні успіхи на білоруському і литовському театрах воєнних дій, вигідні пропозиції з боку Швеції, не дізнавшись про умови польського уряду щодо можливого замирення, у другій половині травня 1656 р. оголосив війну Швеції»⁴⁰. Подальше ж замирення Росії з Польщею та Віленське перемир'я, на думку дослідників, ще більше загострили українсько-російські відносини: «Ці дії царського уряду викликали глибоке невдоволення з боку Б. Хмельницького: український уряд не визнав укладеного перемир'я»⁴¹. Тому в подальшому Б. Хмельницький долучився до Раднотської коаліції і, як писали В. А. Смолій та В. С. Степанков, «договір із Трансільванією став реальністю. В умовах, коли Росія, уклавши перемир'я з Річчю Посполитою, тим самим відмовилася від боротьби за звільнення західноукраїнських земель, Хмельницький мусив піти на союз із Трансільванією, який давав можливість продовжувати реалізацію своєї політичної програми»⁴². Згодом на виконання своїх союзницьких зобов'язань український гетьман «послав на допомогу трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, який готувався до наступу на Польщу, козацький корпус на чолі з А. Ждановичем»⁴³. Загалом усі означені воєнно-дипломатичні кроки Б. Хмельницького підтверджували

його твердий намір усіма силами обстоювати «за собою право на проведення самостійної політики щодо Речі Посполитої, яка б відповідала інтересам України»⁴⁴. Важливим у вітчизняній історіографії є також розуміння об'єктивних труднощів, які виникали при формуванні «союзу козацької України, Трансільванії й Швеції, оскільки кожна з них прагнула досягти власних цілей»⁴⁵.

У новітніх українських дослідженнях з історії міжнародних відносин підкреслюється, що домінуючим фактором на початку другої половини 50-х років XVII ст. була «невизначеність перспектив розвитку міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі, внаслідок зав'язування тут складного вузла геополітичних суперечностей»⁴⁶. Також зроблено спробу моделювання й аналізу можливих та пріоритетних для Українського Гетьманату варіантів розвитку міжнародних відносин. На першу половину 1656 р. такими бачилися: «політичний компроміс з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як заслін для стримування Швеції... і другий – створення антипольської коаліції, як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту»⁴⁷. Хоча, вважаємо, що перший варіант мало співпадав з тогочасними політичними реаліями та інтересами України, яка не лише для себе, а й для своїх союзників (насамперед Москви) не моделювала подібного розвитку подій, оскільки, за означенням тих же фахівців, навіть «повідомлення про можливе російсько-польське зближення в Чигирині об'єктивно не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки»⁴⁸. Тому логічно, що реакція України на «початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир з Річчю Посполитою була різко негативною»⁴⁹.

На думку дослідника міжнародних відносин в Центрально-Східній Європі XVII–XVIII ст. В. М. Горобця, Віленське перемир'я не було обопільним успіхом його контрагентів, а лише дало значні дивіденди (передусім мілітарні) польській стороні, яка у першій половині 1657 р. також отримала певні можливості щодо вирішення «українського питання», «оскільки українсько-російські суперечності, що поволі визрівали протягом попередніх двох років, з осені 1656 р., тобто в пост-віленський час, набувають якісно нового звучання»⁵⁰. Учений також зазначав, що саме «ігнорування Москвою позиції офіційного Чигирини щодо напрямів міжнародної політики» при наявній загрозі політичної ізоляції України, «підштовхнули гетьманський уряд Б. Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу»⁵¹ у бік Трансільванії та Швеції. Останні, своєю чергою, теж перевели переговорний процес між собою у вирішальну фазу і їх перемовини завершилися «укладенням 16 грудня [!] Раднотського договору»⁵². Важливим є те, що історики де-

монструють розуміння незвичності зазначеної угоди та її геополітичну спрямованість: «Раднотський договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи... мав на меті залучення до союзу цілого ряду держав регіону»⁵³.

Досліджуючи міжнародно-правовий статус Української козацької держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст., Т. В. Чухліб зазначав, що саме «з усією гостротою питання про приналежність новоствореної держави (України. – А. Г.) до сфери впливу того чи іншого з монархів постало на польсько-російських переговорах (у Вільно 1656. – А. Г.)»⁵⁴, хоча майже через рівні потенційні можливості жодна із сторін – «ні Варшава ні Москва в цей час ще прямо не ставили питання про розподіл Українського гетьманату, а вимагали одна в одній підтвердження зверхності над усією його територією»⁵⁵. Автор приєднався до поширеної в історіографії думки про те, що Раднотський договір був відповіддю його учасників на Віленську угоду й став, фактично, першим актом розподілу земель Речі Посполитої. Справедливо відзначивши, що Раднотські домовленості значно сприяли міжнародно-правовій легітиматії України, дослідник досить умовно визначив ті територіальні надбання, які мали відійти до останньої в ході реалізації раднотської політики Б. Хмельницького⁵⁶.

Дослідник міжнародної політики та дипломатії України пост-перяславського періоду Я. О. Федорук, висвітлюючи широкий спектр проблем польсько-російських віленських перетрактацій, відзначав усю складність і масштабність означених політичних подій: «Крім безпосередніх країн-учасниць переговорного процесу – Речі Посполитої, Москви й Австрії, – у сферу міжнародних відносин були задіяні боротьба Франції з Габсбургами; Данії і Голландії зі Швецією; Бранденбурга з Польщею... Крим і, частково, Османська Порта»⁵⁷. За таких обставин, коли в Україні (прямо й опосередковано) зійшлися інтереси кількох впливових європейських держав, остання мимоволі ставала помітним міжнародним гравцем, а конкретна ситуація давала можливість українському керівництву вдатися до радикальних (неочікуваних у багатьох європейських столицях) політичних кроків. Тому, як зазначав дослідник, «початок переговорів між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром змушував українського гетьмана вдаватися до радикальніших змін у зовнішній політиці. На першому плані почали вимальовуватися перспективи нової війни з Польщею в союзі зі Швецією і Семигородом»⁵⁸.

Загальний драматизм ситуації, яка склалася для Б. Хмельницького в часі віленських перемовин, полягав, на думку історика, передусім у тому, що останні «перекреслювали те, заради чого він від самого початку повстання відправляв посольства в Москву, шукаючи військового союзника проти Яна Казимира»⁵⁹. Подальші заходи української сторони, спрямовані на те, щоб повернути ситуацію назад, зазнали невдачі, бо, на думку Я. О. Федорука, на той час активність Б. Хмельницького, «скерована на те, щоб залучити московського царя до антипольської боротьби, суперечила основній суті російської політики того часу, а тому не мала успіху»⁶⁰. Усе зазначене призвело до того, що український гетьман повів складну дипломатичну гру, спрямовану, з одного боку, на формування нової антипольської ліги (вже без Росії), а з іншого – на зрив польсько-російських переговорів, бо, як зазначав дослідник, «в умовах розвитку антипольської боротьби, коли мова почала заходити про нові орієнтації Війська Запорозького на Швецію і Семигород, намагання гетьмана поглибити протиріччя між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром було єдино правильним напрямом козацької політики, що виходив саме з тогочасного українського інтересу»⁶¹.

Досліджуючи релігійний контекст історії українського козацтва першої половини XVII ст., професор Альбертського університету Сергій Плохій писав: «Коли 1656 р. Росія пішла на укладення сепаратного (без участі козацької адміністрації) миру з Річчю Посполитою, Україна опинилася на грані розриву відносин з Московією, хоча формально припинення царем війни проти Польщі не означало відмову в царській протекції щодо Війська Запорозького»⁶². Знаний історик-україніст особливо наголошував на незалежній зовнішній політиці українського гетьмана, який «абсолютно ігноруючи царську заборону... і надалі в союзі з Трансільванією провадив воєнні дії проти Речі Посполитої – свого традиційного ворога, а віднедавна – нового союзника свого номінального протектора (тобто Росії. – *А. Г.*)»⁶³. Модель незалежної зовнішньополітичної поведінки, на думку вченого, була перенесена Б. Хмельницьким із «умов протекторату Османів над Молдавією, Валахією та Кримом... Оскільки ці держави, попри свою залежність від Стамбула, часом проводили досить незалежну зовнішню політику»⁶⁴.

У новітній російській історіографії, у тому числі й узагальнюючих працях, загалом помітне чітке розуміння того, що «політичне життя України другої половини XVII ст. було пов'язане з еволюцією української державності, яка склалася у ході Визвольної війни»⁶⁵. Говорячи про «повну самостійність України у внутрішній і зовнішній політиці» в роки Національно-визвольної війни середини XVII ст., автори цілком

справедливо підкреслюють, що розглядати діяльність українських політиків тієї доби «є продуктивним, лише враховуючи, чи сприяла ця діяльність збереженню національної (української. – А. Г.) державності»⁶⁶. Хоча, зрештою відзначають, що «проблема ця складна», оскільки, «у другій половині XVII ст. Україна була сповнена протиріч, починалася своєрідна українська смута»⁶⁷.

Така поглиблена увага до української проблематики зазначеного періоду є досить схвальною, оскільки ще на початку 90-х років XX ст. український аспект багатьох зовнішньополітичних проблем не знаходив свого висвітлення. Зокрема, в «Краткой истории Венгрии» (Москва, 1991) взагалі не згадується укладення Раднотського договору 1656 р. та політика учасників означеної коаліції, а лише приглушено означається зменшення ролі Трансільванії через похід (1657 р.) «князя Д'єрдя Ракоці II, який без дозволу Порти хотів заволодіти польською короною у союзі з королем Швеції Карлом X (і тільки. – А. Г.)»⁶⁸.

Висвітлення більш конкретних подій міжнародних відносин Росії, у тому числі й пов'язаних з Україною, в оцінці російських дослідників має певну варіативність. Зокрема, коли М. М. Рогожин, оцінюючи Віленське перемир'я 1656 р. між Росією та Польщею, спокійно відзначає, що «російський уряд змінював свою зовнішньополітичну орієнтацію... вирішив за доцільне не продовжувати війну проти Речі Посполитої»⁶⁹, то в узагальнюючій «Истории внешней политики России (конец XV–XVII век)» (Москва, 1999) вже пишеться, що цим самим «Росія різко змінила курс зовнішньої політики», а перемир'я у Вільно «навіть чи можна вважати успіхом російської дипломатії. Швидше це була дипломатична поразка Росії»⁷⁰. До схожого висновку дійшли також історики, які досліджують військово-дипломатичні перепитії в зазначений період⁷¹. Зокрема, А. В. Малов писав: «неправильно оцінивши розстановку сил на політичній карті Східної Європи, уряд Росії пішов на явну авантюру. Т. зв. “польська партія” в оточенні царя очолювана царським фаворитом А. Л. Ордіним-Нащокіним переконала Олексія Михайловича розпочати війну проти Швеції, не завершивши Польської війни та перебуваючи в стані перманентної війни на Кримському напрямку»⁷². Зазначені обставини настільки ускладнили міжнародну ситуацію для самої Москви, що «зимою 1656/1657 рр. російський уряд не міг бути впевненим навіть у тому, на якому напрямку і проти якого із супротивників можуть розгорнутися бойові дії влітку 1657 р.»⁷³, тобто нависла загроза повторення скрутної ситуації Лівонської війни.

Визнаючи помилковість Віленських домовленостей, російські вчені, разом з тим, зазначають, що це був свідомий вибір Кремля, оскільки

в той час у політикумі перемогла позиція правлячих кіл на чолі з А. Л. Ордіним-Нащокіним, який задля виходу Росії до Балтійського моря пропонував йти «на союз з Річчю Посполитою, навіть якщо доведеться поступитися їй Україною»⁷⁴. Наслідком віленської політики Москви було те, що «Росія фактично опинилася у міжнародній ізоляції... розваливши вже фактично діючий антипольський союз»⁷⁵. При цьому, щоправда, російські дослідники не згадують ані про Раднотську систему, ані про те, що формування нової антипольської коаліції у складі Швеції, Бранденбургу, Трансильванії, Молдавії, Валахії та України було наслідком Віленської угоди. Натомість пишуть, нібито Б. Хмельницький, «розробляв цей варіант з відома російського уряду»⁷⁶ – тобто вів перемовини і спільні військові операції зі Швецією, якій Росія оголосила війну, та сприяв Д'єрду II Ракоці (бажаючи того чи ні) опанувати польську корону, яку поляки у Вільні вже було пообіцяли царю Олексію Михайловичу.

На думку російських дослідників, рецидиви віленської політики Москви мали не лише тимчасові, а й далекосяжні наслідки, оскільки підштовхнули українське керівництво до пошуку альтернативних переяславсько-московській системі векторів зовнішньої політики. В останні роки правління Б. Хмельницького такою стала активізація раднотського курсу, а в часи гетьманування І. Виговського – гадяцький зовнішньополітичний курс. Тому в новітніх дослідженнях зазначається: «Чи продовжував Іван Виговський політику Хмеля, чи зрадився полякам, намагаючись анулювати рішення Переяславської ради, але безперечно, що шляхетські вольності Речі Посполитої Івану Виговському були явно ближчими від московського самодержавства»⁷⁷. Надалі, аналізуючи наслідки нового політичного курсу І. Виговського російські вчені зазначають, що «фортеці та території, які контролювали козацькі полковники, лояльні до нового гетьмана, в один момент виявилися втраченими для Росії. З листопада 1657 р. і Кримське ханство перейшло від прихованої підтримки противників Росії до відкритих і масштабних воєнних дій на Україні супроти російських військ і козаків, які зберігали вірність російському царю. *Тепер для повернення цих земель та встановлення status quo російським військам належало своєю кров'ю оплатити провали політики А. Л. Ордіна-Нащокіна* (курсив наш. – А. Г.)»⁷⁸.

Проблемам зміни зовнішньополітичних пріоритетів у політиці Українського Гетьманату другої половини 50-х років XVII ст. присвячені відповідні розділи монографії сучасної російської дослідниці із Санкт-Петербурзького університету Т. Яковлевої⁷⁹. Вона, зокрема, писала, що «Хмельницький поставився до повідомлення про Віленську

угоду різко негативно»⁸⁰. І в розвиток цієї думки зазначала, що за тих обставин «козаки мали всі підстави вважати, що їх зраджено», оскільки з легковажності московських послів останні «погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди... Фактично це було порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, встановлений Зборівською угодою»⁸¹. Іншою підставою недовіри Хмельницького до Віленської угоди називалася та обставина, що «козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився) – і це також не відповідало «Березневим статтям»⁸². Наслідком такої непродуманої політики Москви, на думку дослідниці, стали непорозуміння й розбіжності в українсько-російських стосунках. Хоча надалі автор назагал аналізує весь комплекс міжнародних відносин Українського Гетьманату й спеціально не зосереджується на цілісній характеристиці раднотської політики України. Останній аспект у книзі інколи набуває дещо спрощеного і схематичного вигляду: «Початок розбіжностей з Московією, образа на шведів, а головне – воєнні невдачі шведів... – надають особливої ваги переговорам гетьмана з трансільванським князем»⁸³. Схожою є й оцінка Раднотської угоди: «Досить важливим для України був шведсько-трансільванський трактат, укладений 10 грудня 1656 р. (н. ст.). Він передбачав ліквідацію Речі Посполитої»⁸⁴, але надалі дослідниця сповіщає тільки про майбутні територіальні надбання лише Швеції та Б. Радзивіла, не згадуючи про роль інших учасників Раднотської коаліції. Та й дата укладення договору вказана неправильно. Насправді його укладено 26 листопада (або 6 грудня за н. ст.) 1656 р.

У новітній польській історіографії проблема формування Раднотської системи та трансільвансько-український похід на Річ Посполиту висвітлюються через призму історії Другої північної війни 1655–1660 рр. та міжнародних відносин в Європі середини XVII ст.⁸⁵. Відзначається причинно-наслідковий зв'язок між Віленською угодою (24.X.1656) та формуванням Раднотської системи (26.XI.1656). Автори практично одногосно підкреслюють, що в Радноті укладено фактично перший трактат про поділ Польщі. Відомий польський фахівець з історії міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі проф. З. Вуйцик відзначав, що Раднотський договір в історичній перспективі став для Польщі досить небезпечним прецедентом⁸⁶. При цьому наголошувалося на ролі короля Швеції Карла X Густава: «Так званий віленський трактат... справив значне враження не лише в Польщі, а й в Європі. Гостро на нього зреагував Карл Густав, який напередодні... обдурював поляків, користуючися послугами французької дипломатії,

перспективами укладення миру (саме з ним. – *А. Г.*). Тепер за наявного Віленського трактату, загравав відкритими картами. Добився укладення першого трактату розподілу Польщі у Радноті в Угорщині дня 6 грудня 1656 р.»⁸⁷. І хоча формально під Раднотською угодою стояли підписи представників Швеції та Трансільванії, але традиційно в польській історіографії вважається, що зазначений договір завершив формування (через попередньо укладені на двосторонньому рівні трактати) широкої Раднотської коаліції. Тому польський професор відзначав, що «підписантами (раднотського. – *А. Г.*) акту були окрім короля шведського електор бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, семигородський князь Д'єрдь II Ракоці, козацький гетьман України Богдан Хмельницький і представник відколотої кейданської Литви князь Богуслав Радзивілл»⁸⁸. Загалом учений негативно оцінив дії учасників указаної коаліції, спрямованої на «розбір» земель Речі Посполитої та кваліфікував зазначену угоду як ганебний акт. Однак така дещо емоційна оцінка видається занадто узагальненою. Останнє деякою мірою радше може стосуватися позиції Швеції й Трансільванії, аніж Бранденбургу й України, які через Раднотську систему прагнули утвердити в Європі окремі незалежні держави, а політичні кола Литви, очолювані Богуславом Радзивіллом – осібне князівство. Що стосується України, то вже на переговорах у Немежі поблизу Вільна влітку 1656 р. польська сторона була готова визнати Український гетьманат незалежною державою (на Подніпров'ї), за утвердження якої понад 8 років велась Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Бранденбурзькому електору таки вдалося, здавалося б, неможливе – створити незалежну від Польщі державу в Прусах Князівських. Та й участь Пруссії у воєнних діях Раднотської коаліції загалом і Варшавській битві (28–30 липня 1656), зокрема, стали в майбутньому, за висловом того ж З. Вуйцика, «коліскою пруської сили та пруської звитяги»⁸⁹.

Польську точку зору на постать Б. Хмельницького представлено в сучасній історіографії книгою вихованця й викладача Ягеллонського університету в Кракові Януша Качмарчика (учня знаного польського україніста Владислава Анджея Серчика)⁹⁰. Автор монографії зазначає, що одразу в постпереляславський період гетьман України вже обдумував нові політичні комбінації: «Цьому сприяла цілковита зміна ситуації, яку влітку 1655 р. спричинив вступ до Польщі шведських військ»⁹¹. Цікаво, що історик відзначає здатність Б. Хмельницького наперед спрогнозувати розвиток європейських політичних процесів: «Поява шведів у межах Речі Посполитої звичайно не була для Хмельницького несподіванкою. Уже в червні 1652 р. він міг здогадуватися навіть про деталі воєнних

планів, що готувалися по той бік Балтики»⁹². Як відомо, український гетьман отримав із Стокгольма листа (ще 30 травня 1652 р.), в якому І. Радзейовський радив йому: «... до Ракоці послати, щоб з ним поєднався і щоб і він від вас не відступився. А ті шведські війська, які б пішли через Інфлянти, пішли б просто до Білої Руси, до Могилева і простіше б із Військом Запорозьким могли зноситися, ті ж, які б пішли в Пруссію, пішли б просто до короля, і так В[аша] М[илість] вся Україна Військові Запорозькому була б звільнена за короткий час»⁹³. Це дало підстави польському історику твердити, що «Хмельницький спокійно сприйняв віленські постанови», хоча й цим самим «зазнав відчутної поразки (свого. – А. Г.) престижу, але водночас уже знав, як перетворити її на остаточний тріумф. Адже Хмельницький уже принаймні рік як шукав нагоди для розірвання нещасливої для козацтва угоди з царем. Тепер він її отримав»⁹⁴. Натомість дослідник відзначив, що польсько-московський трактат набагато більше, аніж самого Хмельницького, «занепокоїв Карла Густава», і той негайно прискорив свою протидію Віленській угоді: «Її вершиною був уже згаданий трактат у Радноті... В силу цього трактату з карти Європи зникла Річ Посполита Обох Народів, а з'явилася незалежна Україна»⁹⁵, що, на думку Я. Качмарчика, було вершиною політичних устремлінь українського гетьмана: «Таким чином Б. Хмельницький здійснив мрію свого життя й досягнув мету, до якої прагнув від того моменту, як пересвідчився у неможливості існування незалежного козацтва в рамках політичної системи Речі Посполитої»⁹⁶.

Актуальність дослідження проблем ролі України та її реальної участі в пост-віленській європейській дипломатії та воєнних протистояннях впливає й з того, що в сусідніх історіографіях (угорській та румунській) даний аспект представлено досить поверхово й не відповідає реальному стану справ. Зокрема, при висвітленні ролі та можливих перспектив Раднотської коаліції все більшої актуальності набуває вивчення макроісторичних факторів та впливу загальноєвропейських геополітичних процесів на локальні можливості територіальних перерозподілів. Провідний угорський фахівець з проблем українсько-трансільванських відносин періоду правління Б. Хмельницького та Д'єрдя II Ракоці професор Егерського університету Шандор Гебеї особливо наголошував на даній обставині. Визначаючи основні причини невдачі українсько-трансільванського походу на Польщу та прорахунки угорського князя, вчений писав, що «його найбільшою помилкою була недооцінка функціонування Європейської політичної системи»⁹⁷. Адже т. зв. «повстання васалів» (Трансільванія була васальною державою Оттоманської імперії, Україна з протекторатом Росії і залежна від Польщі Пруссія), яких

підтримувала Швеція, відбувалися наперекір інтересам Оттоманської і Габсбурзької імперій у Центральній Європі, і вони не були готові мовчки погодитися з будь-якими змінами європейського status quo»⁹⁸.

На аналогічні обставини звернуто увагу і в румунській історіографії. Зокрема, вчені підреслюють, що Д'єрдь II Ракоці, захопившись політичною перспективою, не завжди адекватно враховував вагу Оттоманської імперії: «Він, окрилений можливістю отримати королівський титул, перестав зважати на положення угоди з Портою» й саме за таких обставин «розпочав експедицію в Польщу»⁹⁹, а тому в подальшому не лише не зміг утримати свого протектора від нейтралітету, але «в момент, коли перемога здавалася здобутою, Порта енергійно почала вимагати повернення Д'єрдя II Ракоці в країну»¹⁰⁰. У подальшому ж Оттоманська імперія взагалі «відмовилася визнавати Ракоці принцем Трансільванії» через те, що вся Раднотська «кампанія була проведена супроти волі Порти»¹⁰¹. Наслідком загострення стосунків Ракоці з Портою, на думку румунських істориків, стали помітні кризові явища: «криза, яка наступила у відносинах з турками, стала приводом відчутних деформацій та змін у структурі держави Трансільванії, а також, власне й Молдавії та Валахії»¹⁰².

Натомість угорські фахівці, торкаючись впливу османського фактора на формування Раднотської коаліції, відзначали високу дипломатичну майстерність Швеції у переговорному процесі. Адже Карлу X Густаву вдалося скористатися високим рівнем мотивації Д'єрдя II Ракоці (прагненням до досягнення королівської корони та значних територіальних надбань), що «князь був готовий забути про Оттоманську загрозу і готовий був вести війну проти ворогів Швеції»¹⁰³. Своєю чергою шведи не поспішали обіцяти Ракоці повного королівського титулу, а воліли йому запропонувати «серію можливих титулів... Ракоці міг стати королем Малопольщі, Східної Польщі, або королем “Галичини і Малопольщі”»¹⁰⁴.

У зарубіжній історіографії різною мірою висвітлюється й роль України в геополітичних доктринах контрагентів Раднотської коаліції. Угорські історики, зокрема, підкреслюють не лише українську військову потугу, а й те, що через розширення коаліції Швеція намагалася погамувати апетит трансільванського князя в його претензіях на повоєнні надбання у Польщі: «Шведські послы, які перебували в Трансільванії від травня 1656 р., були вповні освідомлені, що альянс із Ракоці буде через деякий час зміцнений військовою силою козаків, молдаван і валахів»¹⁰⁵. Дійсно, за якихось півроку союзникам вдалося вийти на досягнення ключових домовленостей, а «укладена 6 грудня (за новим стилем. – А. Г.)

1656 р. в Радноті шведсько-трансільванська угода передбачала розподіл Речі Посполитої між п'ятьма суб'єктами (Швецією, Бранденбургом, Трансільванією, Військом Запорозьким (Україною. – А. Г.), Литвою)¹⁰⁶. Український фактор виокремлюється угорськими фахівцями й при аналізі прорахунків трансільванського князя, який через надмірну захопленість власними проектами почасти неуважно ставився до вимог союзників. Особливо Ракоці «недооцінив наміри (українських. – А. Г.) козаків і проігнорував той факт, що ультимативною вимогою гетьмана Богдана Хмельницького було військове знищення Польщі»¹⁰⁷.

При висвітленні конкретних аспектів діяльності Раднотської коаліції в румунській історіографії, окрім зазначених, превалюють також сюжети, пов'язані із роллю Молдавії та Валахії: «У кампанії на початку січня 1657 р. поряд із трансільванцями брали участь дві тисячі молдавських воїнів під керівництвом сердара Г. Хебешеску і стільки ж мунтянців на чолі з капітаном Одивояну, до яких приєдналися коло двох тисяч козаків»¹⁰⁸. При цьому роль українського війська в польському поході союзників тут висвітлена явно неадекватно (одні лише кількісні параметри розходяться із відомостями джерел у багато разів). Те ж стосується помилок із датуванням, коли про Раднотську угоду пишуть, що вона «укладена 20 листопада 1656 р.»¹⁰⁹ (насправді – 26 листопада (ст. ст.) або 6 грудня (н. ст.) 1656 р.). Продовжують зберігатися й застарілі положення про те, що Ракоці зазнав поразки в Польщі, нібито виключно через те, що «шведи полишили поле битви», а згодом відступили й українські війська¹¹⁰.

Загалом подальше дослідження зазначеного блоку питань актуалізується тим, що наявні праці, в яких частково порушувалися дотичні до них сюжети, не можуть задовольнити нинішніх наукових вимог. Їх цілісне та об'єктивне висвітлення відкриває можливість по-новому оцінити не лише тенденцію й перспективи визвольних змагань 1656–1657 рр., а й чіткіше визначити роль та місце України серед держав Центрально-Східної Європи у XVII ст., що загалом сприятиме переосмисленню історичних уривків європейської геополітики нового часу.

¹ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 3–10.

² Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 16.

³ Там само.

⁴ Там само.

- ⁵ Там само.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само. – С. 17.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. – С. 18–19.
- ¹⁰ Там само. – С. 20.
- ¹¹ Torke H.-J. The unloved alliance: Political relations between Muscovy and Ukraine in the XVII century // *Ukraine and Russia in their historical encounter*. – Edmonton, 1992. – P. 39–66.
- ¹² Когут З. Коріння ідентичности... – С. 17–18.
- ¹³ Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993; Їх же. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Їх же. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Їх же. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – К., 1999; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч. 1. – Львів, 1996; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998; Її ж. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659–1667 pp.). – К., 2003; Чухліб Т. Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 pp. – К.; Нью-Йорк, 2003; Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995; Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.
- ¹⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – С. 107–162; Горобець В. М. Біполярна віленсько-раднотська зовнішньополітична модель 1656 р. та місце в ній Війська Запорозького // Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – С. 119–150; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х pp. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 2. – С. 16–47; Гурбик А. О. Київський

полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3–4; Його ж. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 69–78; Його ж. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К., 2001. – С. 34–37; Його ж. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 205–232. Його ж. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 315–334; Його ж. Україна і Трансільванське князівство в умовах війни Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16.IV.2005). – К., 2006. – С. 134–154; Його ж. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 281–307.

- ¹⁵ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, s. a.; Frost R. After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. – Cambridge, 1993; Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137–138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa, 1997. – S. 108–109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. – Przemyśl, 1999; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – № 134. – S. 801–848; Гебеи Ш. Первые сношения Б. Хмельницкого с Трансильванией // І. Мазепа та його доба: 36. статей. – Ужгород, 2001; Varga B. Orosz-ukran konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667). – Szeged, 2004; Gebei S. II. Rákóczi György Külpolitikája (1648–1657). – Budapest, 2004; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 31–46; Аугустинович К. Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Там же. – С. 47–52; Хаванова О. В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта // Там же. – С. 133–150; Семенова Л. Е. Дунайские княжества в международном контакте в 50-е годы XVII в. // Там же. – С. 115–132; Кобзарева Е. И. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Там же. – С. 53–80; Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Там же. – С. 9–23;

- Его же. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы межд. конф. – СПб., 2004. – С. 160–174; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке. – С. 90–107; Kotljarchuk A. In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century. – Södertörns högskola, 2006.
- ¹⁶ Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 pp.). – К., 1941.
- ¹⁷ Там само. – С. 23.
- ¹⁸ Андерссон И. История Швеции. – М., 1951. – С. 211.
- ¹⁹ Вейбуль Й. Коротка історія Швеції. – Троллеборг, 1998. – С. 47.
- ²⁰ Мальцев А. Н. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654–1655) // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сб. статей. – М., 1954. – С. 264–306; Греков И. Б. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской рады (1657–1659 гг.) // Там же. – С. 307–356.
- ²¹ Греков И. Б. Указ. соч. – С. 308.
- ²² История Польши. – Т. I. – М., 1954. – С. 259–260.
- ²³ Олейник Л. В. Совместная борьба украинского и русского народов против польско-шляхетской агрессии (1654–1667 гг.): Автореф... канд. ист. наук. – К., 1964.
- ²⁴ Kentrschynskyj B. Karl X Gustav inför krisen i öster 1654–1655. – Stockholm, 1956; Dahlgren St. Karl X Gustav och reduktionen. – Stockholm, 1964.
- ²⁵ История Швеции. – М., 1974. – С. 201–205.
- ²⁶ Там же. – С. 203.
- ²⁷ Шушарин В. П. Трансильванское княжество в 1604–1690 гг. // История Венгрии: В 3 т. – Т. I. – М., 1971. – С. 398.
- ²⁸ Шушарин В. П. Трансильванское княжество в 1604–1690 гг... – С. 398–399.
- ²⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 214.
- ³⁰ Там же. – С. 213–214.
- ³¹ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – Кн. 4. – Т. 9–11. – С. 615.
- ³² Там же. – С. 615–616.
- ³³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 322–323.

- ³⁴ Там само. – С. 330.
- ³⁵ Там само. – С. 332.
- ³⁶ Там само. – С. 325.
- ³⁷ Ісаєвич Я. Д. Передмова // Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 5–9.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С. 33–34.
- ⁴⁰ Там само. – С. 33.
- ⁴¹ Там само. – С. 34.
- ⁴² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С. 558.
- ⁴³ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – С. 34.
- ⁴⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С. 560.
- ⁴⁵ Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 151–153.
- ⁴⁶ Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою. 1654–1665. – С. 119.
- ⁴⁷ Там само. – С. 135–136.
- ⁴⁸ Там само. – С. 136.
- ⁴⁹ Там само. – С. 136–137.
- ⁵⁰ Там само. – С. 140–141.
- ⁵¹ Там само. – С. 142.
- ⁵² Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 57; Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. – С. 143 (Датування «16 грудня» не вірне: Раднотський договір насправді було укладено 26 листопада (старий стиль), або 6 грудня (новий стиль) 1656 р.)
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – С. 90.
- ⁵⁵ Там само. – С. 91.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Федорук Я. О. Переговори Речі Посполитої з Московією і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія

- та дослідження). – С. 844.
- ⁵⁸ Там само
- ⁵⁹ Там само. – С. 796.
- ⁶⁰ Там само. – С. 845.
- ⁶¹ Там само. – С. 844.
- ⁶² Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – С. 89 (Перше видання цієї книги вийшло англійською мовою в Оксфорді: Plokhly S. The Cossacks and religion in early modern Ukraine. – Oxford, 2001).
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ История внешней политики России (конец XV–XVII век): (От свержения ордынского ига до Северной войны). – М., 1999. – С. 312.
- ⁶⁶ Там же. – С. 312.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ Шушарин В. П. Между Портой и венским двором (1608–1699 гг.) // Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней. – М., 1991. – С. 128.
- ⁶⁹ Рогожин Н. М. У государевых дел быть указано... – М., 2002. – С. 149–150.
- ⁷⁰ История внешней политики России (конец XV–XVII век): (От свержения ордынского ига до Северной войны). – С. 306–307.
- ⁷¹ Преображенский А. А. Алексей Михайлович // Демидова Н. Ф., Морозова Л. Е., Преображенский А. А. Первые Романовы на российском престоле. – М., 1996. – С. 105–106; Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998. – С. 85–89; Андреев И. Л. Алексей Михайлович. – М., 2003. – С. 298–301.
- ⁷² Малов А. В. Русско-польская война 1654–1667 гг. – М., 2006. – С. 20.
- ⁷³ Там же. – С. 21.
- ⁷⁴ Рогожин Н. М. Указ. соч. – С. 150.
- ⁷⁵ История внешней политики России (конец XV–XVII век): (От свержения ордынского ига до Северной войны). – С. 306–307.
- ⁷⁶ Там же. – С. 307.
- ⁷⁷ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – С. 234; Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. – М., 2006. – С. 427–428.

- ⁷⁸ Санин Г. А. Порты, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-х гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 1. – М., 1998. – С. 48; Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998; Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. – С. 427–429.
- ⁷⁹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – С. 148–229.
- ⁸⁰ Там само. – С. 191.
- ⁸¹ Там само. – С. 187.
- ⁸² Там само. – С. 187–188.
- ⁸³ Там само. – С. 191.
- ⁸⁴ Там само. – С. 196.
- ⁸⁵ Topolski J. Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). – Poznań, 1994. – S. 476–482; Samsonowicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137–138.
- ⁸⁶ Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – S. 126–127.
- ⁸⁷ Ibid. – S. 127.
- ⁸⁸ Ibid.
- ⁸⁹ Ibid. – S. 123.
- ⁹⁰ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Львів, 1996.
- ⁹¹ Там само. – С. 293.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Цит. за: Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 293–294.
- ⁹⁴ Там само. – С. 298–301.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – № 134. – S. 801–848.
- ⁹⁸ Ibid. – S. 847–848.
- ⁹⁹ Istoria Românilor. – București, 2003. – Vol. V. – S. 197.
- ¹⁰⁰ Ibid.
- ¹⁰¹ Ibid. – S. 198.
- ¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657). – S. 801–848.

¹⁰⁴ Ibid. – S. 847–848.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid. – S. 848.

¹⁰⁸ Istoria Românilor. – Vol. V. – S. 197.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Ibid.